

centrum im. willy brandta
willy brandt centrum

Raporty Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. Willy Brandta Uniwersytetu Wrocławskiego

**Kresy Wschodnie
II Rzeczypospolitej
Przekształcenia struktury
narodowościowej
1931–1948**

Pod redakcją
Stanisława Ciesielskiego

**Kresy Wschodnie
II Rzeczypospolitej**
Przekształcenia struktury
narodowościowej
1931–1948

Pod redakcją
Stanisława Ciesielskiego

Wrocław 2006
Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego

Raporty
Centrum Studiów Niemieckich
i Europejskich im. Willy Brandta
Uniwersytetu Wrocławskiego

Raport 9

Kolegium Redakcyjne
Klaus Bachmann, Michael Fleischer,
Leon Olszewski, Maria Piotrowska,
Krzysztof Ruchniewicz, Krzysztof Wójtowicz,
Marek Zybura

Recenzent
Antoni Kuczyński

Redaktor Wydawnictwa
Paweł Klint

Projekt graficzny
Michael Fleischer

Acta Universitatis Wratislaviensis No 2838

© Copyright by Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich
im. Willy Brandta Uniwersytetu Wrocławskiego
and Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o.,
Wrocław 2006

ISSN 0239-6661 ISBN 83-229-2689-8

Adres Redakcji
Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. Willy Brandta
ul. Strażnicza 1–3, 50-206 Wrocław, tel./fax (071) 327 93 61
e-mail: wbz@uni.wroc.pl

Przygotowanie do druku
Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o.
pl. Uniwersytecki 15, 50-137 Wrocław, tel./fax (071) 375 27 35
e-mail: marketing@uwur.com.pl

Druk
Drukarnia DUET

Wstęp 3

Wprowadzenie 5

Stanisław Ciesielski

Kresy Wschodnie – dynamika przemian narodowościowych 7

Jan Kęsik

Struktura narodowościowa województwa wołyńskiego w okresie międzywojennym 13

Aleksander Srebrakowski

Struktura narodowościowa północno-wschodnich ziem Polski w latach 1931–1939 24

Grzegorz Hryciuk

Zmiany ludnościowe i narodowościowe w Galicji Wschodniej w latach 1931–1939 31

Małgorzata Ruchniewicz

Stosunki narodowościowe na Kresach Północno-Wschodnich włączonych w 1939 r. do radzieckiej Białorusi 36

Aleksander Srebrakowski

Zmiany struktury narodowościowej Wileńszczyzny w latach 1939–1947 47

Grzegorz Hryciuk

Przemiany ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939–1948 55

Zusammenfassung 68

Noty o autorach 74

Zmiany struktury narodowościowej Wileńszczyzny w latach 1939–1947

Gdy Armia Czerwona zajęła we wrześniu 1939 r. wschodnie ziemie Polski, władze litewskie wystąpiły z propozycją do Moskwy z inicjatywą rozmów w sprawie „zwrotu Litwie Wilna i Kraju Wileńskiego”¹. Zaowocowało to 10 października 1939 r. podpisaniem umowy, na której mocy Związek Radziecki 28 października 1939 r. przekazał Litwie Wilno oraz część Wileńszczyzny. Obszar ten rozciągał się wzdłuż linii kolejowej Grodno–Wilno–Daugavpils (Dyneburg). W centrum tego terytorium znajdowało się Wilno oraz ziemie w promieniu około 31 km wokół tego miasta. Im dalej na wschód i zachód od Wilna, tym uzyskany przez Litwinów obszar zwężał się, do liczącego około 18 km pasa ziemi². Stan taki przetrwał do lipca 1940 r., kiedy ZSRR wymusił zmianę władz na Litwie, a wyłoniony w następstwie tego tzw. Sejm Ludowy podjął uchwałę wzywającą Moskwę do włączenia Litwy do Związku Radzieckiego.

Wydarzenia wojenne wywoływały na Wileńszczyźnie dynamiczne przeobrażenia struktury narodowościowej. Na tym terenie, podobnie jak w całej Polsce, w obliczu zagrożenia wojennego przeprowadzono mobilizację mężczyzn do wojska, a w części także do policji. Rozkazy polskiego dowództwa jednak spowodowały, że w większości nie uczestniczyli oni w walkach, lecz przeszli na Litwę, gdzie zostali internowani. Według najnowszych ustaleń taki los spotkał 13 955 osób³. Dokładne ustalenie, ilu internowanych pochodziło z terenów okupowanej Wileńszczyzny, a ilu z pozostałych ziem Polski, jest trudne. Pewne pojęcie o tym może dać informacja Departamentu Bezpieczeństwa Państwa Litwy z 25 stycznia 1940 r. dotycząca korespondencji internowanych żołnierzy polskich. Według tego źródła w listopadzie 1939 r. z miejsc internowania wysłano 7966 listów na tereny okupowane przez Niemców albo Związek Radziecki, 5985 listów na Wileńszczyznę (znajdującą się wtedy już w rękach litewskich) oraz 1499 do krewnych na Litwie. W dokumencie tym wspomina się także, że do internowanych przychodziło z terenu Wi-

leńszczyzny tyle samo listów co łącznie z terenów okupowanych przez Związek Radziecki i Niemcy. Według władz niemieckich w obozach internowanych na Litwie znajdowało się około 4700 wojskowych pochodzących z terenu Generalnego Gubernatorstwa, jednak specjalna komisja zakwalifikowała tylko 1613 osób, które mogły wyjechać na tamte tereny⁴. Mając na uwadze te dane, można przypuszczać, że mieszkańcy Wileńszczyzny stanowili 40–50% internowanych, czyli od 5,5 do 7 tys. osób. Trudno określić, ile z tych osób powróciło do swoich domów na terenie Wileńszczyzny, a ile wywieziono w inne miejsca, ewentualnie poniosło śmierć lub zaginęło bez wieści. Po wcieleniu Litwy do ZSRR organy NKWD przejęły 4376 internowanych⁵. Można przypuszczać, że znaczną ich część stanowili mieszkańcy Wileńszczyzny. Brakuje także pełnych danych o składzie narodowościowym internowanych. Znany jest taki podział jedynie w odniesieniu do 1722 osób, które zadeklarowały w listopadzie 1939 r. chęć wyjazdu na tereny okupowane przez ZSRR – było wśród nich 1538 Polaków (89,3%), 135 Białorusinów (7,8%), 24 Żydów, 11 Litwinów, 2 Rosjan oraz 11 osób o nieustalonej narodowości. Znając skład przedwojennej polskiej armii, należy uznać zarysowaną strukturę narodowościową internowanych za prawdopodobną.

W momencie wybuchu II wojny światowej Wilno i jego najbliższe okolice stały się miejscem docelowym lub etapowym cywilnych uciekinierów z Polski centralnej. Według poufnego raportu T. Strong, która przebywała na Litwie od 26 lutego do 2 marca 1940 r. jako przedstawicielka Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Młodzieży Męskiej, zajmującego się w czasie II wojny światowej niesieniem pomocy jeńcom wojennym i internowanym, w Okręgu Wileńskim znajdowało się około 26 tys. uchodźców⁶. Wśród nich było 12 tys. Polaków i Rosjan, 11 tys. Żydów i 3,7 tys. Litwinów. Z kolei według danych Litewskiego Czerwonego Krzyża w Wilnie, Nowej Wilejce oraz Landwarowie liczba uchodźców wynosiła

26 551 osób, a 10 tys. znajdowało się w innych miejscowościach Litwy. W tym ostatnim przypadku brakuje informacji, czy miejscowości te znajdowały się na terenach wcielonych, czy też w granicach przedwojennej Litwy. Wśród 36 tys. uchodźców miało być 4 tys. Litwinów⁷.

Polskie władze na emigracji – ekstrapolując wyniki spisu ludności z 1931 r. – oceniały, że na terenach okupowanych przez Litwę znajdowało się łącznie 537 tys. mieszkańców. Według tych danych 371 tys. (69,2%) uznawało język polski za ojczysty, 71 tys. (13,1%) – żydowski i hebrajski, 61 tys. (11,3%) – litewski, 17 tys. (3,3%) – rosyjski, 14 tys. (2,5%) – białoruski, 1 tys. (blisko 0,2%) – niemiecki oraz 2 tys. (0,3%) – inne języki⁸. Nie znając metody oszacowania liczby mieszkańców i ich składu narodowościowego, trudno orzec, czy podane liczby odpowiadały rzeczywistości. Spis z 1931 r. tylko w powiecie wileńsko-trockim wskazał 16 934 osoby mówiące po litewsku, a na anektowanym terytorium znalazły się gminy powiatu święciańskiego, w których spis wykazał 42 993 osoby mówiące po litewsku⁹. Przedwojenne polskie statystyki wykazywały znaczny odsetek ludności litewskiej na Wileńszczyźnie – sięgał on w kilku gminach nawet 90% – ale ludność ta koncentrowała się głównie na obrzeżach województwa, w powiecie święciańskim i południowo-zachodnim skrawku powiatu wileńsko-trockiego (gminy orańska i olkienicka). Obszar o znacznym odsetku ludności litewskiej ciągnął się dalej na zachód w kierunku powiatów grodzieńskiego i suwalskiego, już na terenie województwa białostockiego. Podobne wątpliwości w mniejszej skali dotyczą także Białorusinów. W cytowanym *Małym Roczniku Statystycznym* z 1941 r. podano liczbę 14 tys. osób deklarujących jako ojczysty język białoruski, natomiast spis z 1931 r. w Wilnie oraz powiatach wileńsko-trockim i święciańskim wykazał 15,3 tys. takich osób¹⁰.

Jeszcze inny obraz składu etnicznego „Kraju Wileńskiego” podał L. Sabaliunas, także biorący za podstawę obliczeń wyniki polskiego spisu z 1931 r. Ogólną liczbę mieszkańców Wileńszczyzny oszacował on na 549 tys. osób, w tym liczbę Polaków na 321,7 tys. (59% mieszkańców). Liczebność Żydów oceniał na 107,6 tys. (19,5%), Białorusinów na 75,2 tys. (13,7%), Litwinów na 31,3 tys. (5,7%), Niemców na 1,1 tys. (0,2%), a innych narodowości na 2,1 tys. (0,4%). W stosunku do polskich wyliczeń litewski autor zmniejszył liczbę Polaków o 50 tys., natomiast liczebność Białorusinów zwiększył o 61 tys. Moż-

na przypuszczać, że różnica wyniknęła z odmiennego klasyfikowania Białorusinów katolików. Sabaliunas podał w swoim opracowaniu znacznie mniejszą liczbę Litwinów, niż oceniali Polacy, zastrzegając wszakże, że korzystał z polskich danych, zawyżających liczbę Polaków, a zaniżających liczbę Litwinów. P. Łossowski zauważył, że zapewne znaczny wpływ na kształt szacunków miały dane o liczbie uchodźców przybyłych na teren Wileńszczyzny¹¹.

Wszystkie dotychczasowe opracowania zgodnie wykazywały dominację ludności polskiej na obszarze wcielonym do Litwy, różnie natomiast oceniając jej wielkość. Bezdyskusyjne jest, że do wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej drugą co do liczebności grupą narodowościową byli tam Żydzi, następnymi – Białorusini i Litwini. Przed wojną w skali całej Wileńszczyzny liczniejsi byli Białorusini, jednak Związek Radziecki przekazał Litwie oprócz Wilna i jego najbliższych okolic także tereny, na których zdecydowanie przeważała ludność litewska, natomiast oddzielono od Wileńszczyzny powiaty województwa wileńskiego z przewagą Białorusinów. Jeżeli uwzględnić, że jesienią 1939 r. do obwodu wileńskiego przesiedliło się kilka tysięcy Litwinów z terenów, które nie weszły wtedy w skład państwa litewskiego, to można uznać, że na przełomie lat 1939 i 1940 liczebność Litwinów i Białorusinów mogła być zbliżona. Brak danych uniemożliwia określenie liczebności mniej licznych narodowości zamieszkujących na tym terenie.

Oddzielnie – ze względu na liczbę mieszkańców i znaczenie miasta jako centrum administracyjnego – trzeba spojrzeć na zmiany, jakie zachodziły w samym Wilnie. Przed wojną mieszkańcy tego miasta stanowili ponad 30% ludności powiatów, wileńsko-trockiego, święciańskiego i oszmiańskiego, które w całości lub częściowo znalazły się w anektowanej do Litwy części Wileńszczyzny. Według R. Žepkaitė mieszkańcy Wilna mieli wręcz stanowić blisko połowę ludności anektowanego terytorium, która według ustaleń tej autorki wynosiła 457 tys. osób, podczas gdy w Wilnie mieszkało 209,4 tys. osób¹². Według spisu z 1931 r. w Wilnie najliczniejsi byli mieszkańcy uznający język polski za ojczysty (128 628 osób, tj. 65,94% mieszkańców), na drugim miejscu lokowali się mówiący po hebrajsku lub w jidysz (54 596 osób – 27,99%), a następnie mówiący po rosyjsku (7372 osoby – 3,78%), białorusku (1737 osób – 0,89%) i litewsku (1579 osób – 0,81%). Inne grupy językowe liczyły po kilkaset osób. Wojna jednak miała ten

stan zmienić. Właśnie do Wilna kierowali swoje kroki uciekinierzy. Według danych Litewskiego Czerwonego Krzyża do 2 grudnia 1939 r. zarejestrowano na Wileńszczyźnie 18 311 uchodźców (7728 Polaków, 6860 Żydów, 3723 Litwinów), w styczniu 1940 r. liczba ta wzrosła do 26 730 osób, a w końcu lutego 1940 r. liczbę uchodźców szacowano na 36 tys. (w tym 12 730 Polaków, Białorusinów i Rosjan, 10 tys. Żydów, 4 tys. Litwinów). Jednak w czerwcu 1940 r. „Gazeta Codzienna” podała informację o 28 628 uciekinierach na terenie Litwy¹³.

Ze względów politycznych, a także z powodu obciążeń finansowych władze litewskie starały się pozbyć jak największej liczby uciekinierów. Współgrało to z nastawieniem części z nich, głównie Żydów, którzy traktowali przedostanie się na Litwę jako etap podróży do bezpieczniejszych krajów. Znana jest w tym względzie działalność japońskiego konsula w Kownie Chiune Sugihary, dzięki któremu co najmniej 2139 osób otrzymało między 9 lipca a 31 sierpnia 1940 r. japońskie wize pozwalające wyjechać poza Europę¹⁴. Także władze litewskie zwracały się do różnych państw z pytaniem o możliwość przyjęcia uchodźców, jednak większość rządów starała się uniknąć przyjmowania uciekinierów. Ostatecznie bardzo szybko 1081 uchodźców wyjechało na terytorium Związku Radzieckiego, a do 12 kwietnia 1940 r. około 2 tys. osób powróciło na tereny okupowane przez Niemcy. Wiosną 1940 r. około 1800 osób wyjechało do Estonii¹⁵. Większość uchodźców pozostała jednak na Litwie, głównie w Wilnie. Ponieważ dominowali wśród nich Polacy, władze litewskie postanowiły doprowadzić do wysiedlenia ich poza miasto, aby uniknąć pogłębienia dominacji polskiej w mieście. Komisarz do spraw uchodźców T. Alekna 22 grudnia 1939 r. przygotował telefonogram do naczelników powiatów, w którym żądał, aby zaraz po rejestracji uchodźców zacząć ich wysiedlanie z Kowna i Wilna do innych miejscowości, w okolicy o najwyższym odsetku ludności litewskiej¹⁶. Niestety, brakuje danych o ostatecznej liczbie i dyslokacji uciekinierów. W stosunku do ogółu ludności Wileńszczyzny liczba uchodźców była niewielka, jednak pojawienie się ich wpływało na skład narodowościowy i liczebność mieszkańców poszczególnych miejscowości tego regionu.

Od października 1939 r. do sierpnia 1940 r. trwała migracja ludności litewskiej z głębi kraju do Wilna i na pozostałe tereny przekazane przez ZSRR. Dotyczyło to różnego rodzaju urzędni-

ków, wojskowych, policjantów itp. Trudno wszakże oszacować skalę tego zjawiska i odpowiedzieć na pytanie, ile z tych osób przebywało na okupowanym terytorium w trybie delegacyjnym, a ile przeniosło się tam z rodzinami na stałe. Pewne jest jednak, że miało to wpływ na wzrost liczby Litwinów na tym terenie. Napływ kadr litewskich powodował utratę pracy przez Polaków, co często prowadziło do zmiany przez nich miejsca zamieszkania. Dokładne odtworzenie tego procesu nie wydaje się jednak możliwe.

Pierwszy rok okupacji na Wileńszczyźnie przebiegł dość spokojnie. W krótkim okresie pierwszej okupacji radzieckiej, do 29 października 1939 r., nastąpiło stosunkowo niewiele aresztowań i wywózek ludności. 3 sierpnia 1940 r. Litwa stała się republiką radziecką, zyskując kolejne obszary na dawnej Wileńszczyźnie, wcześniej wcielone do Białoruskiej SRR: rejon święciański oraz tereny w okolicach Widz, Hoduciszek, Ostryny, Woronowa i Radunia. Były to ziemie o wysokim odsetku ludności litewskiej¹⁷. Ponieważ włączono do Litwy terytoria, na których przed wojną rejestrowano wysoki odsetek ludności litewskiej, spowodowało to wzrost w „Kraju Wileńskim” liczby Litwinów. W związku z przejściem władzy na Litwie przez komunistów kraj ten opuściła pewna liczba działaczy politycznych oraz urzędników różnego szczebla związanych z poprzednią ekipą rządzącą. W pewnym stopniu dotknęło to także Wileńszczyznę. Komuniści wprowadzając nowe porządki, już na samym początku przeprowadzili wśród urzędników państwowych i samorządowych różnego szczebla liczne aresztowania, a także – na razie indywidualne – wywózki. W równym stopniu dotyczyło to zarówno Litwy w jej przedwojennych granicach, jak i Wileńszczyzny¹⁸. Jednocześnie zaczęto sprowadzać kadry cywilne i wojskowe – często wraz z rodzinami – z głębi ZSRR. Kolejnym czynnikiem przyczyniającym się do zmian ludnościowych na terytorium „Kraju Wileńskiego” była deportacja ludności w głąb Związku Radzieckiego. Do czerwca 1941 r. represjom poddano w „Kraju Wileńskim” 10 130 osób, z których na pewno połowa opuściła terytorium Litwy. Ze zrozumiałych względów w największym stopniu dotknęło to Wilno, wysokie straty były także w powiecie święciańskim, natomiast niewielkie liczby represjonowanych zarejestrowano w powiecie osmiańskim. W tym ostatnim wypadku był to najpewniej wynik tego, że obszar ten włączono do Litwy dopiero w sierpniu 1940 r., czyli już po wcześniejszym przeprowadzeniu aresztowań

Tab. 1. Liczba mieszkańców „Kraju Wileńskiego” represjonowanych do czerwca 1941 r. według form represji

Powiat	Liczba represjonowanych					
	Ogółem	w tym				
		zamordowani na Litwie	uwięzieni na Litwie	uwięzieni w obozach	zostali	brak informacji
Oszmiański	82	3	4	2	12	61
Święciański	1612	18	280	76	361	877
Trocki	798	13	89	89	457	150
Wileński	4783	25	1306	280	2141	1031
Nieznany	2855	157	1148	281	1097	172
Ogółem	10130	216	2827	728	4068	2291

Źródło: *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1: 1939–1941, Vilnius 1992, s. 785.

i deportacji na terenie Białorusi. Masowa deportacja ludności z terenu Litwy nastąpiła tuż przed wybuchem wojny niemiecko-radzieckiej.

Litewscy historycy ustalili, że do wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej z całej Litwy, łącznie z Wileńszczyzną, deportowano 27 806 osób¹⁹. Największy odsetek wśród wywiezionych stanowili oczywiście Litwini, natomiast na drugim miejscu znaleźli się Polacy. Trudno przypuszczać, by proporcje wykazane dla terytorium całej Litwy odpowiadały proporcjom dla Wileńszczyzny, gdzie Polacy stanowili najliczniejszą narodowość, podczas gdy w głębi Litwy byli mniejszością. Z imiennej listy deportowanych można wyciągnąć wniosek, że zdecydowana większość z 3924 deportowanych Polaków pochodziła z Wileńszczyzny. Ze względu na bardzo wysoki odsetek deportowanych o nieustalonej narodowości struktura narodowościowa wywiezionych pozostaje w istocie nieznana.

W czasie okupacji niemieckiej Litwa jako Generalkommissariat Litauen stanowiła część większej jednostki administracyjnej Reichskommissa-

riat Ostland²⁰. Mimo że po stronie litewskiej znalazły się siły chętne do współpracy z Niemcami, ci odrzucili postulat utworzenia rządu litewskiego, jednak gdy zaczęli ponosić klęski na wschodzie, zdecydowali się zalegalizować administrację litewską, działającą wcześniej bez wyraźnie wyznaczonego zakresu kompetencji²¹. W kwietniu 1942 r. Okręg Wileński (Wilnagebiet) kosztem terenów pozostających do tej pory po stronie białoruskiej został powiększony o powiat oszmiański i świrski oraz niewielkie terytoria przyłączone do powiatu ejszyskiego. Niewielki skrawek gminy Turmont odpadł od terenów zarządzanych przez cywilną administrację litewską i został z kolei włączony do Okręgu Generalnego Białoruś (Generalbezirk Weißruthenien). Po dokonaniu wszystkich zmian administracyjnych, według stanu na dzień 1 sierpnia 1943 r. obszar Wilnagebiet obejmował następujące powiaty i gminy (literą L oznaczono gminy należące przed wojną do Litwy, pozostałe znajdowały się w granicach Polski):

- powiat święciański – gminy Hoduciszki, Daugieliszki, Ignalino, Janiszki (L), Kołtyniany, Mielegiany, Podbrodzie, Sałduciszki (L), Nowe Święciany, Święciany, Twercz, Widze, Nowe Święciany gmina miejska, Święciany gmina miejska;
- powiat świrski – gminy Gierwiaty, Komaje, Kiemielizki, Łyntupy, Michaliszki (część wydzielona z dawnej gminy Gierwiaty), Świr, Szemetowszczyzna, Worniany, Żukojnie, Świr gmina miejska;
- powiat oszmiański – gminy Holszany, Oszmiana, Graużyszki, Krewa, Kucewicze, Soły, Smorgonie, Oszmiana gmina miejska;
- powiat wileński – gminy Jaszuny, Mejszagała, Mickuny, Niemenczyn, Podbrzezie, Rzesza, Rudomino, Szumsk, Turgiele, Wilno gmina miejska;
- powiat trocki – gminy Wysoki Dwór, Koszedary (L), Hanuszyszki (L), Rudziszki, Sumi-

Tab. 2. Skład narodowościowy osób deportowanych z Litwy w 1941 r.

Narodowość	Liczba deportowanych	Odsetek deportowanych [%]
Litwini	15530	55,8
Polacy	3924	14,1
Żydzi	2052	7,4
Rosjanie	439	1,6
Białorusini	78	0,3
Niemcy	40	0,1
Inni	127	0,5
Nieznana	5616	20,2
Ogółem	27806	100,0

Źródło: *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1, s. 782–783.

liszki (L), Troki, Jewie (L), Żośle (L), Żyźmory (L), Landwarów, Troki gmina miejska;

– powiat ejszyski – gminy Bieniakonie, Dziewieniszki, Ejszyszki, Soleczniki, Olkieniki, Orany II, Koniawa, Ejszyszki gmina miejska²².

W okresie okupacji niemieckiej zjawiskiem o szczególnym znaczeniu dla przeobrażeń narodowościowych była eksterminacja Żydów. W części Wileńszczyzny wcielonej do Litwy w 1939 r. mieszkało około 75 tys. Żydów, z czego 60 tys. w Wilnie. Oprócz tego znalazło się tam dodatkowo około 12 tys. Żydów uciekinierów z głębi Polski. W 1940 r., gdy dołączono do Litwy kolejne fragmenty Wileńszczyzny, populacja Żydów zwiększyła się o 10–12 tys. osób. Na tej podstawie ocenia się, że w momencie wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej na terenie „Kraju Wileńskiego” przebywało około 100 tys. Żydów²³. W momencie wkraczania Niemców na Litwę, w dniach 25–29 czerwca 1941 r., w Kownie doszło do pogromu ludności żydowskiej, podczas którego zamordowano około 3800 osób²⁴. Na mniejszą skalę pogromy miały miejsce w różnych miasteczkach Litwy, natomiast w Wilnie takich zająć nie było. W tym mieście i jego okolicach do eksterminacji ludności żydowskiej doszło w ramach planowanej akcji niemieckiej. Specjalna komisja powołana po wojnie oszacowała, że w Ponarach zamordowano ponad 100 tys. osób, w tym nie mniej niż 70 tys. Żydów²⁵.

Wpływ na zmianę struktury narodowościowej „Kraju Wileńskiego” miały także wyjazdy na roboty do Niemiec. Z fragmentarycznych danych wiadomo, że według stanu na dzień 20 maja 1942 r. wśród 2 347 767 cywilnych robotników cudzoziemskich pracujących w Niemczech z Litwy, Łotwy i Estonii pochodziło 24 761 osób²⁶. W litewskich opracowaniach można natomiast znaleźć informację, że przez cały okres okupacji wyjechało z Litwy na roboty do Niemiec 70 tys. osób²⁷. Jaka ich część pochodziła z Wileńszczyzny, trudno jednak powiedzieć.

Niemieckie władze okupacyjne postanowiły 27 maja 1942 r. przeprowadzić na terytorium Litwy spis ludności. Został on przygotowany przez Niemców, jednak bezpośrednimi jego realizatorami byli Litwini. W porównaniu ze spisem ludności z 1931 r. odnotowano znaczne zmiany struktury narodowościowej omawianego obszaru. Oprócz jednej wzmianki brakuje jednak w tym spisie informacji o Żydach, którzy wtedy byli poddawani eksterminacji. Wiadomo, że zdecydowaną większość ofiar zamordowano w 1941 r., jednak przy życiu pozostawała spora grupa Żydów

mieszkających nadal w gettach. W związku z zapotrzebowaniem Wehrmachtu na darmową siłę roboczą egzekucje w 1942 r. ograniczono do osób „nieproduktywnych”, czyli starców i chorych. W materiałach spisowych znalazła się jedynie adnotacja wskazująca, iż w Wilnie przetrwało wtedy jeszcze 15 507 osób narodowości żydowskiej²⁸. Liczba mieszkańców Wilna była wówczas mniejsza o 51 573 osoby w porównaniu ze spisem z 1931 r. Jest ona tylko nieco mniejsza od liczby Żydów wykazanych w tamtym spisie, co może sugerować, że ubytek powstał kosztem tej ludności. Pamiętać jednak należy, że między wrześniem 1939 r. a czerwcem 1941 r. przybyło na teren Wileńszczyzny wielu uciekinierów z Polski centralnej, a jednocześnie wielu mieszkańców tych terenów oraz uchodźców opuściło Wileńszczyznę w wyniku deportacji lub dobrowolnie. Tak więc na wskazany bilans miał wpływ – oczywiście w różnej skali – ruch ludności wśród wszystkich narodowości zamieszkujących Wileńszczyznę.

Eksterminacja Żydów spowodowała, że Polacy zajęli całkowicie dominującą pozycję w Wilnie (71,9% mieszkańców), mimo że ich liczba bezwzględna zmniejszyła się w stosunku do 1931 r. o 25 425 osób. Liczba Litwinów zwiększyła się w tym czasie o 27 901 osób, a ich odsetek wśród mieszkańców wzrósł z 0,8% w 1931 r. do 20,5% w 1942 r. Taki ogromny wzrost spowodowała ciągła migracja do Wilna nie tylko urzędników litewskich z głębi Litwy, ale także zwykłych pracowników szukających lepszego zarobku na terenach objętych szczególną pomocą państwa, które zarządziło na ten cel nawet specjalną pożyczkę. Można jednak przypuszczać, że wiele osób deklaroowało litewską przynależność narodowościową z powodów koniunkturalnych. Liczba Białorusinów wzrosła w Wilnie prawie dwukrotnie: z 1737 do 3029 osób, a ich odsetek zwiększył się z 0,9 do 2,1%. Spadła natomiast z 7372 do 6012 osób liczba Rosjan, choć ich odsetek wzrósł z 3,8 do 4,2%. Liczba nielicznych w mieście Niemców także spadła z 561 do 476 osób (ich odsetek nieznacznie wzrósł z 0,29 do 0,33%).

Do znaczących zmian doszło także na obszarze powiatu wileńskiego. Wzrosła tam gwałtownie liczba Litwinów, którzy stanowili wówczas największą grupę mieszkańców tego obszaru (49,1%), wyprzedzając Polaków (44,7%). Wyraźną przewagę Litwinów spis wykazywał także w powiatach: święciańskim (62,4%) i jezioroskim (69,3%), natomiast w powiecie ejszyskim wystąpiła równowaga między ludnością polską (45,3%) i litewską (47,1%).

Ludność polska z kolei dominowała w powiatach trockim i oszmiańskim. Natomiast w powiecie świrskim względna większość stanowili Białorusini (39,2%), podczas gdy Polaków było 35,9%, a Litwinów 20,4%. Porównując te wyniki z danymi z okresu międzywojennego, łatwo zauważyć, że poza Wilnem i powiatem wileńskim utrzymały się odnotowane już wcześniej tendencje. Od maja 1942 r. do zakończenia okupacji hitlerowskiej (w lipcu 1944 r.) na pozostałym obszarze Wileńszczyzny występowały wszystkie wspomniane wyżej czynniki, tyle że w sposób mniej dynamiczny.

Do zmian w liczbie i składzie narodowościowym mieszkańców regionu doszło po ponownym włączeniu Litwy do Związku Radzieckiego. Przede wszystkim miały miejsce internowania i wywózki żołnierzy ujawnianych oddziałów Armii Krajowej, przeprowadzono mobilizację do Armii Czerwonej, później także do Wojska Polskiego, ponownie rozpoczęły się represje wobec ludności cywilnej połączone z wywózkami.

22 września 1944 r. podpisana została umowa między rządem Litewskiej SRR a Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego ustalająca zasady transferu obywateli polskich na wyzwolane ziemie Polski w jej nowych granicach. Prawo do przesiedlenia uzyskali Polacy i Żydzi będący do 17 września 1939 r. obywatelami polskimi. Zainteresowani mieli zadeklarować ustnie lub pisemnie chęć wyjazdu, a strony układu miały wyrazić na to zgodę. Deklaracje takie składali osobiście dorośli członkowie rodzin oraz dzieci od 14. roku życia. Przepisy te obejmowały także członków rodzin osób uprawnionych do wyjazdu, jeśli prowadzili z nimi wspólne gospodarstwo domowe. Tak sformułowane zasady dawały teoretycznie możliwość wyjazdu z Litwy oprócz Polaków i polskich Żydów także przedstawicielom innych narodowości, którzy byli członkami rodzin uprawnionych. Cały proces komplikowało pominięcie w umowie kryteriów rozstrzygających o przynależności narodowościowej poszczególnych osób²⁹. W myśl wspomnianej umowy rejestracja osób pragnących przesiedlić się do Polski miała trwać do 1 grudnia 1944 r., a samo przesiedlenie – do 1 kwietnia 1945 r. Rejestracja rozpoczęła się wszakże dopiero 28 grudnia i początkowo objęła jedynie Wilno. W innych miejscowościach punkty rejestracyjne uruchomiono w styczniu i lutym. Do 10 marca 1945 r. spośród szacowanej na 103 tys. polskiej ludności Wilna zarejestrowało się 102 348 osób. Natomiast poza Wilnem do 15 marca 1945 r. rejestracja objęła jedynie 58 636 osób³⁰. Na skutek polskich zabiegów rejestracja była kilkakrotnie

wznawiana. Jej wyniki trudno określić precyzyjnie, zachowana dokumentacja zawiera bowiem liczne sprzeczności. 1 czerwca 1945 r. wykazywano 341 tys. osób zarejestrowanych na wyjazd, a do końca roku liczba ta wzrosła do 350 432 osób, spośród których zdołało wyjechać tylko 66 408 osób³¹. Podpisany 10 grudnia 1945 r. protokół uzupełniający do układu z 22 września 1944 r. termin zakończenia akcji przesiedleńczej wyznaczył na 15 czerwca 1946 r. W związku z tym rejestrację wznowiono, ale liczbowe jej efekty podawane w dokumentacji (61 673 osoby) nie są wiarygodne i nie zgadzają się z ogólną liczbą 382 364 zarejestrowanych do 1 lipca 1946 r., spośród których przesiedlono do tego dnia 158 540 osób³².

W trakcie operacji przesiedleńczej dały się zauważyć po stronie litewskiej pewne zasadnicze tendencje. W 1945 r. Litwini koncentrowali swe wysiłki na przesiedleniach z Wilna, dążąc do pozbycia się stamtąd Polaków, natomiast wyraźnie upośledzone pozostawały rejony wiejskie. Przewiezienie ludzi wraz z dobytkiem do miejsc załadunku ze wsi oddalonych od stacji kolejowych było poważnym problemem, którego strona litewska nie potrafiła, a raczej nie chciała rozwiązać mimo licznych polskich interwencji. Władze radzieckiej Litwy, zdając sobie sprawę ze strat wojennych i obawiając się wyludnienia niektórych rejonów oraz spadku produkcji, były nastawione na zminimalizowanie odpływu ludności wiejskiej, zarówno posiadaczy gospodarstw, jak i robotników rolnych. Przede wszystkim właśnie w ludność wiejską uderzało żądanie wykazania się dokumentami potwierdzającymi polską narodowość. Domaganie się wbrew umowie z 1944 r. zapłacenia zaległych podatków czy uiszczenia świadczeń w naturze także skierowane było głównie przeciw mieszkańcom wsi. Litwini nie cofali się zresztą także przed otwartymi groźbami wobec rejestrujących się Polaków, strasząc ich aresztowaniami i deportacjami³³. Utrudnienia ze strony władz litewskich odcisnęły się na losach polskich sierot przebywających w domach dziecka na terenie Wileńszczyzny. Na początku 1946 r. tylko w Wilnie i jego okolicach znajdowało się 190 polskich dzieci, którym odmówiono prawa do wyjazdu³⁴. W wielu wypadkach władze litewskie dokonywały samowolnie skreśleń z list wyjazdowych, dochodziło też do odbierania i niszczenia wydanych już dokumentów przesiedleńczych. Zdarzały się wypadki pobicia Polaków przez milicję za sam fakt zapisanie się na wyjazd do Polski³⁵.

Tab. 3. Przesiedleni z Litwy do Polski w latach 1945–1946 według miejsca zamieszkania

Nazwa rejonu ewakuacji	Liczby podane w protokole końcowym			Liczby skorygowane przez stronę polską	
	zarejestrowano	wyjechało	pozostało	wyjechało	pozostało
Wilno	111341	89596	21745	90630	20711
Rzesza	40990	12796	28194	12858	28132
Święciany	10233	4465	5768	4389	5844
Nowe Święciany	4529	2686	1843	2832	1697
Troki	19107	5479	13628	5429	13678
Landwarów	11793	5519	6274	5484	6309
Orany	12769	2399	10370	2366	10403
Druskienniki	4126	1150	2976	1113	3013
Nowa Wilejka	18701	9110	9591	8997	9707
Podbrodzie	15969	5525	10444	5529	10440
Jaszuny	33522	7565	25957	7430	26092
Niemenczyn	28954	6110	22844	5747	21207
Dukszty	13707	5590	8117	5527	8180
Rudziszki	15183	5254	9929	5240	9943
Ignalino	2961	1456	1505	1398	1563
Szumsk	13147	3881	9266	3910	9237
Olkieniki	3992	759	3233	745	3247
Ogółem	361024	169340	191684	169624	191400

Źródło: Archiwum Akt Nowych, Główny Pełnomocnik d/s Ewakuacji Ludności Polskiej z Litewskiej SRR w Wilnie, sygn. 167.

Innym problemem podczas przesiedlania obywateli polskich z Wileńszczyzny były losy pozostałych narodowości posiadających do września 1939 r. obywatelstwo polskie. Mowa tu głównie o polskich Tatarach i Karaimach, których umowa z 22 września 1944 r. formalnie nie obejmowała. Przedstawiciele tej ludności zabiegali o umożliwienie im przesiedlenia się razem z Polakami. Strona polska podjęła starania o realizację prośby Tatarów i Karaimów, których liczbę oceniano łącznie na 1500 rodzin. W dostępnej dokumentacji brakuje informacji, ilu polskich Tatarów i Karaimów opuściło Litewską SRR, faktem natomiast jest obecność przedstawicieli tych narodowości w Polsce³⁶.

Chęć przesiedlenia się do Polski zgłosiła znaczna liczba mieszkańców Wileńszczyzny, a także Polaków z terenów przedwojennej Litwy. Ostatecznie jednak tylko część z nich opuściła te ziemie. W końcowym protokole podpisanym przez strony polską i litewską po zakończeniu całej akcji przesiedlenia podano liczby odbiegające od pojawiających się we wcześniejszych dokumentach, co zapewne tylko częściowo należy wiązać z weryfikacją na bieżąco podawanych danych. Według tego protokołu na wyjazd do Polski zarejestrowały się 361 024 osoby. Ostatecznie według strony litewskiej z terenu Wileńszczyzny do 1946 r. wyjechało 169 340 osób (Polacy zweryfi-

kowali tę liczbę na 169 624), natomiast na miejscu miały pozostać 191 684 osoby według strony litewskiej, a 191 400 osób według strony polskiej.

Z przedstawionego zestawienia wyraźnie widać, że Litwę opuściła mniej niż połowa zarejestrowanych, czyli deklarujących wolę wyjazdu. Co więcej, 52,9% osób, które wyjechały, to mieszkańcy Wilna. Zarówno w wypadku osób zarejestrowanych na wyjazd, jak i tych, które ostatecznie opuściły Litwę, zdecydowanie dominowali Polacy (98,9% wśród zarejestrowanych i 90,1% wśród przesiedlonych). W wypadku ludności żydowskiej zaskanawia radykalna różnica między liczbą osób deklarujących chęć wyjazdu a liczbą tych, którzy ostatecznie wyjechali. Tych ostatnich było sześciokrotnie więcej niż początkowych zgłoszeń. Można przypuszczać, że prawdopodobnie w tym okresie większość Żydów wyrażających chęć opuszczenia Litwy wolała podawać narodowość polską, aby mieć większą pewność wyjazdu.

Przypisy

¹ J. Urbšys, *Lietuva lemtingaisiais 1939–1940 metais*, Vilnius 1988, s. 22.

² *Litwa. Kratkaja encyklopedija*, Wilnius 1989, s. 32.

³ J. Pięta, W.K. Roman, M. Szczerowski, *Polacy internowani na Litwie 1939–1940*, Warszawa 1997, s. 503.

⁴ *Ibidem*, s. 165.

- ⁵ Dane te pochodzą z 10 lipca 1940 r. Natomiast w komunikacie szefa Zarządu NKWD ZSRR do spraw Jeńców Wojennych rejestrującym stan z dnia 22 lipca 1940 r. podaje się już liczbę 4376 osób. *Ibidem*, s. 210–211.
- ⁶ *Ibidem*, s. 191.
- ⁷ *Ibidem*, s. 175.
- ⁸ *Mały Rocznik Statystyczny Polski (wrzesień 1939–czerwiec 1941)*, Warszawa 1990, s. 9.
- ⁹ *Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 7 grudnia 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe*, Statystyka Polski, Seria A, z. 36: *Województwo wileńskie*, Warszawa 1936, s. 13.
- ¹⁰ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa 1997, s. 118.
- ¹¹ P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa 1985, s. 56.
- ¹² R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa 1939 m. spalio 27 d. – 1940 m. birželio 15 d.*, Vilnius 1990, s. 49.
- ¹³ *Ibidem*, s. 50; P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie...*, s. 194.
- ¹⁴ H. Levine, *Kim pan jest, panie Sugihara*, Warszawa 2000, s. 9.
- ¹⁵ P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie...*, s. 206.
- ¹⁶ *Ibidem*, s. 208.
- ¹⁷ S. Vaitekūnas, *Lietuvos teritorija ir gyventojai*, Vilnius 1998, s. 50–52.
- ¹⁸ *Okupacijos, pasipriešinimas, tremtys. Lietuva 1794–1953*, Vilnius 1999, s. 90.
- ¹⁹ *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1: *1939–1941*, Vilnius 1992, s. 782.
- ²⁰ M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy. Czerwiec 1941–lipiec 1944*, Warszawa 1993, s. 21.
- ²¹ P. Łossowski, *Litwa*, Warszawa 2001, s. 172.
- ²² *Gemeine Grenzenkarte des Ostlandes, Teilblatt Litauen*, hergestellt unter teilweiser Benutzung der von Kurt v. Maydell, G. Bornkam und E. Horn bearbeiteten Verwaltungskarte von Litauen der Publikationsstelle Berlin-Dahlem, P. Mantnieks Kartographisches Institut Riga. Polskie nazwy na podstawie: *Wykaz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 1: *Województwo Wileńskie*, Warszawa 1938; *Statystyka narodowościowa na podstawie danych głosowania do Sejmów. Opracowana według urzędowych danych statystyki wyborczej przez Centralny Polski Komitet Wyborczy. 1926 r.*, Kowno, b.d.w.; *Wilno i Ziemia Wileńska. 12 map ilustrujących stosunki wyznaniowe, narodowościowe, szkolne itp. Województwa Wileńskiego*, Wilno 1931.
- ²³ S. Atamukas, *Jewriei w Litwie XIV–XX wieku*, Wilnius 1990, s. 94.
- ²⁴ T. Szarota, *U progu zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie*. Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno, Warszawa 2000, s. 269.
- ²⁵ G. Agranowskij, I. Guzenberg, *Litowski jerusalim*, Wilnius 1992, s. 63.
- ²⁶ *Biełoruskije ostarbajtery*, t. 1, Minsk 1996, s. 78.
- ²⁷ *Litwa. Kratkaja...*, s. 37.
- ²⁸ Lietuvos Centrinis Valstybes Archyvas, f. R-743, Ap. 5, B. 45, k. 23.
- ²⁹ Zob.: *Przesiedlenie ludności polskiej z Kresów Wschodnich do Polski 1944–1947*, red. S. Ciesielski, Warszawa 1999; S. Ciesielski, A. Srebrakowski, *Przesiedlenie ludności z Litwy do Polski w latach 1944–1947*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2000, nr 4, s. 227–251; A. Paczoska, *Dzieci Jajty. Exodus ludności polskiej z Wileńszczyzny w latach 1944–1947*, Toruń 2002.
- ³⁰ Strona radziecka twierdziła, iż w grudniu 1944 r. na wyjazd do Polski zapisało się na Litwie 334 tys. osób (Gosudarstwiennyj Archiw Rossijskoj Fiedieracyi, f. P-9401, op. 2, d. 96, l.308).
- ³¹ J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948*, Warszawa 1987, s. 40; Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Państwowy Urząd Repatriacyjny (dalej: PUR), sygn. XI/97, k. 254. Inne dokumenty wskazują jednak, że do 31 grudnia zarejestrowano tylko 341 974 osoby, a przesiedlono 73 050 osób (E. Kołodziej, *Sprawozdania Głównego Pełnomocnika Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Polskiej z Litewskiej SRR w Wilnie z przebiegu zbiorowej repatriacji w latach 1945–1946*, „Teki Archiwalne”, Seria nowa, t. 2, Warszawa 1997, s. 175.
- ³² AAN, PUR, sygn. XI/97, k. 258.
- ³³ E. Kołodziej, *Polityka Rządu RP w Warszawie wobec repatriacji i reemigracji obywateli polskich z ZSRR w latach 1944–1948*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1994, nr 2–3, s. 325.
- ³⁴ AAN, Generalny Pełnomocnik Rządu RP do spraw Repatriacji, sygn. 17, k. 3.
- ³⁵ Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, sygn. 6/535/34, k. 166–168.
- ³⁶ A. Srebrakowski, *Tatarzy i Karairni wileńscy wobec wojennej ewakuacji ludności polskiej i żydowskiej z Litewskiej SRR*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” nr 3, 1999, s. 145–156.